

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Գ Ո Ղ Գ Ո Թ Ա

ԹՐՔԱՀԱՅ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ

ԱՂԵՏԱԼԻ 1915 ՏԱՐԻՆ

Կազմեց՝

Թ Է Ո Դ Ի Կ

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի Պատրիարքարանին գրապահատին մէջ կը տնտեսուէր, այլ արժէքաւոր ձեռագիրներու կողքին, ողբացեալ Թէոդիկի անտիպ եւ յոգնաբան աշխատութիւնը՝ «Գողգոթա քրքաւայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին, աղէտալի 1915 տարիին» խորագրով: Ան ամբողջական ցանկն է Մեծ եղեռնի ընթացքին սպաննուած հայ հոգեւորականներուն, որուն կ'ընկերանայ կենսագրութիւններու բաժին մը, նկատի առնուած նահանգին կամ գաւառին ամփոփ այլ լրիւ նկարագրականով:

Ընդարձակ այս ուսումնասիրութիւնը, բաղկացած չորս տեղաւոր հատորներէ: Եւ իսամազումար 610 ձեռագիր էջերէ, ամբողջականութիւն արժէք մը կը ներկայացնէ: Քանզան տեսակէտներով: Դժբախտաբար սակայն, վերջին Զորքորդ հատորը, մեզի համար չպարգուած պատճառներով, կէս մնացած է 610-րդ էջին վրայ, որմէ վերջ կը սկսի նոր գլխակարգութիւն մը՝ Աստուանի նահանգը: Ըստ Երբորդ հատորի վերջաւորութեան դրուած ճօրի մը, Զորքորդ հատորը պիտի պարունակէր.

1. Գօնիայի կուսակալութիւնը.
2. Աստուանի կուսակալութիւնը.
3. Մուսուլ-Պաղատտի կուսակալութիւնը.
4. Հալէպի կուսակալութիւնը.
5. Պէշրուքի կուսակալութիւնը.
6. ԵՐՈՒՍԱԼԻՄ.
7. Սուրիայի կուսակալութիւնը.

և

8. Տէր - ԶՕՐ

Հետեւաբար, ինչպէս կը տեսնուի, Զորքորդ հատորէն գրուած է միայն Գօնիայի կուսակալութեան գլուխը: Անտարակայն ար մեծ հետաքրքրութիւն պիտի ունենար եւ արժէք պիտի ներկայացնէր մնացեալ մասը՝ մանաւանդ Աստուանի, Հալէպի եւ Երուսաղէմի իր բաժիններով:

Սակայն, այս պակասը նկատի ունենալով հանդերձ, Թէոդիկի ուսումնասիրութիւնը է եւ կը մնայ միակ եւ ամենէն աւելի ամբողջական նկատուող վաւերագիրք մը:

Մասնաւորաբար այս նկատումով էր որ յարմար դատուեցաւ գայն մաս առ մաս հրատարակել «Միմն» մէջ, միաժամանակ պատրաստելով առանձին հատորով ալ անոր տրպարութիւնը:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Այն օրէն երբ իր-բիհատ (ամենէն ուժեղ եւ դժխեմ Միութիւնը՝ Նոր-Տանիկներուն) իր քաբերուն մէջ առաւ Ֆաքիհի սերնդեան նակատագիրը վարելու գործը, տեսողութիւնը բլշակնած էր արդէն ազգայնամուլ եռանդէ մը, դատողութիւնն ալ խաթարուած՝ հպատակ ազգեբուլ ամէն առանձնաշրնորհում եւ նուիրականութիւն ընդոտնելու մարմաջով, վասնզի ծուարած էր Համիսլամութեան բանդագուշանքին մէջ եւ զինուած՝ «Թուրքիան մի՛ միայն Թուրքին» նշանաբանով:

Հիւրիէթի հոչակումէն ասդին, իր-բիհատ տեսաւ քէ ի՛նչպէս ձերբազատ Հայը կը ձգտէր ընդլայնել իր մտաւոր հորիզոնը, զարկ կու տար առեւտուրի բարգաւաճման, ակումբ ու բեմ կը շատցնէր, մամուլը կ'արտադրէր անդուլ, Մէպուսարանին կու տար ընդդիմադիր տրիբուններ, Միացեալին, Ազգանուէրին եւ Հ. Բ. Ընդհ. Միութեան եռուզեղը կ'սկսէր տեսաւ մանաւանդ որ Թորգոմեան Ազգը ո՛րքան փառաշուք կրցեր էր տօնել իր Գիւլին զիտին եւ տպագրութեանը կրկնակ յոբելեանները: Եւ մախանքը կուարի պէս կը բանձրանար ու կը խմորուէր ներսիդին: Ուստի անիկա որոշեց քեւատել իր շուրջի ոչ-իսլամ տարրերէն ՀԱՅԸ մանաւանդ, զոր օծտուրած կը տեսնէր յառաջդիմութեան ու քաղաքակրթութեան բոլոր ձիրքերով:

Հօգը Խաւարին եւ անտրամաբան խօս Գամիին պայքարն էր այդ՝ մըղւած լապտերի փնդկէ դեռ եւս գուրկ Լոյսին դէմ. իբրե՛ւ քէ անոր շիջումին յաջորդէր ի՛ր ազգին լուսաւորութիւնը, իբրե՛ւ քէ արծիւի աչքեր կարելի ըլլար մէկէն ի մէկ յեռուլ խաւարատենչ չղջիկին ակնակապիւններուն...: Որոշումը որոշում է սակայն: Նախափորձը կը տրուէր 1909-ի Կիլիկեան եղեռնով՝ զոր հին բռնաւորի մը, տակաւին գահագուրկ չեղող Համիտի վերագրել զո՛ւր փորձեց համաճում ջուլիրը:

Մինչ այս մինչ այն, կը ծագէր Համաշխարհիկ Պատերազմը: Թուրքիա «Զօէնձօլըրն»ներու Տան ոսկեգօծ խոստումներէն շլմորած՝ խախտեց չէզոքի իր փրկարար դերը, յախերկան նետուելով կրակներուն մէջ: Իր-բիհատական ջոջեր որ տէրութեան ամէն ինչը ձեռուրնին ունէին, փոխանակ իրենց ամբողջ ուշը կեդրոնացնելու ռազմականատներու վրայ, զիշերնե՛ր լուսցուցին անդանելու համար կեղակարծ յաղթանակէն աւելի՝ Հայուն բնաջնջումի ապահով գործը մանաւանդ: Ատանկ առիք մը հեղ մըն ալ ներկայանալի՛ք չունէր. ո՞չ ապաքէն ամէն կերպով գերծ կ'զգային ինքզինքնին օտար բողոքարկու միջամտութենէ:

Կը մնար բեմադրութիւնը ա՛յն Տոմին (Տիեզերական Պատմութեան մէջ աննախընթաց), որ անարգել եւ անվտանգ՝ պիտի հնձէր Տանկահայաստանի բնակչութիւնն ամբողջ: Հեղինակներուն դաւադիր միտքը տարբեր էր այս անգամ. հայաբնակ ո՛չ մէկ քաղաք, ո՛չ մէկ աւան, ո՛չ մէկ գիւղ պիտի խնայուէր, որպէսզի ջնջուած ըլլային ի սպառ ՀԱՅ ու ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունները, նա՛մանաւանդ «գահրաման» Թուրքը կարենար պարծիլ քէ ինք՝ 20րդ դարու սեմին վրայ՝ տակաւին երակներուն մէջ կը կրէր Լէնկքիմուրներու եւ Հենկիդ-խաներու հարազատ արիւնը:

Խրիմեան Հայրիկի նմանցուցածին պէս, Հայը դարերէ ի վեր «անոր

հաւատարիմ ու լծատար եզն էր որ եղջիւր չէր ւածեր այն կարծրակուռ խա-
րազանին դէմ՝ որով իր կաշին կը հարուածուէր»։ Կը մնար հիմա այդ եզր
գուարակ դարձնել եւ զենուլ։

Թրքահայութիւնը մարմնացնող դասակարգային բոլոր շերտաւորում-
ներուն մէջէն *Հօգեւորականներ, Կուսակցականներ, Կրթական գործիչներ եւ
Ընչեղներ* յանկարծ առարկայ դարձան թուրք բռնակալութեան վազերային
ուշադրութեան։ Նախ եւ առաջ հարկ անհրաժեշտ էր մէջտեղէն վերցնել գա-
նոնք, հոծ ժողովրդեան այդ ռահվիրաները, հաւատքի, խելքի, խօսքի եւ
ոյժի այդ թունդ մարգայետները։ Մնացորդին անհիտումը կը դիւրանար ինք-
նին։ Դիտելի է որ թուրքեան միտքը կրնայ սլացք առնուլ մինչեւ հանճար,
երբ նօթնէ դաւ եւ ռհիր։

Այնպէ՛ս ալ եղաւ 1915ի գարնան, երբ դիւանագիտական յարաբերու-
թիւններ վաղուց խզուած եւ հաղորդակցութիւններ դադրած, Հայ Ազգն իր
տարաբախտ Հովուապետին հետ կը դառնար խաղալիք փչող չորս հովերուն։
Կեդրոնէն մինչեւ գաւառ, ամենուրեք, մի՛միայն առաջնորդներու, տեղա-
պահներու, քահանաներու եւ յայտնի ազգայնոց համար կազմուեցան Պատե-
րազմական Ատեաններ՝ ուր բազմեցան սուտակասպաս ատենակալք, ուխ-
տեալ «դի՛ր գմեղս ՚ի վերայ մեղաց»ը հռովելու։ Հագարէն մէ՛կ չելաւ ա-
նոնցմէ՝ Պիղատոսի մը ստուե՛րը գոնէ կոչուելու արժանի։ Ամէնքինն միա-
ձայն՝ գլխիվայր դարձուցին Օրէնքին գիրքը, մտացածին գրպարտութեանց
տարափի մը տակ խեղդելու համար *Հայ կղերք, Հայ ուսուցիչք, Հայ մտա-
ւորականք, Հայ հարուստք*, որոնք (յաչս Թուրքին), «ամալը միլլիէ» հետա-
պրնդող անհատներ էին անբացառ, ուստի եւ մահապատիժներու՝ արժանի։

Պատմութիւնը կը կրկնուէր վերստին. «Տիվանը հարսը էօրփին» այդ
անդամները մէյմէկ Դենշապուհներ, Մովսններ ու Ջնիկաններ էին դարձած՝
լեզէն կազմող մեր նոր Դեռնդեանց հանդէպ, տարապարտուց հրամցնելով
անոնց շկօրակ եւ երաշխէպ։ Սարսափի օրեր էին, Հաւատաքնութեան չվեր-
ջացող շարաքներ ու ամիսներ էին սահողները, երբ շրուշակ, շրքայ, զրն-
դան, սուր, քոյն ու կախաղան կ'ըլլային բաժին ի մասնաւորի Հայութեան
այդ չորս հատուածներուն, որոնք, ի հեճուկս ամէն խժոժութեանց, կը յա-
մառէին խոստովանելու չգիտցած գաղտնիքներին...։

*

Ազէտի նախօրեակին, գաւառի Հայութիւնն իր ոյսերիմ հարեւան ազ-
գին հետ զիտցաւ սիրով վարուիլ եւ տեղի չտալ որեւէ դժգոհութեան։ Իր ե-
րիտասարդ գաւակները (մեծ մասամբ նեցուկ ընտանեաց) բանակին դուր-
բան տրուած էին արդէն. այնուհետեւ աչք գոցեց վաճառքի ու դրամի բռնա-
գրքաւմանց, նաեւ պատահական կեղեքումներու, վերջապէս հնարաւոր ա-
մէն գգուշաւորութիւն ի գործ դրաւ, եւ, Համբերութեան վահանովը զրահ-
ւած, «չարը մարել»ու, այսինքն իսլամ տարրն իր կողմ շահելու միակ քաղա-
քականութիւնը հետապնդեց։ Եթէ օրէնք եւ արդարութիւն չդադրէին յան-
կարծ գոյութեան իրաւունք ունենալէ Հայուն համար, նշանակելի պիտի
մնային ջանքերը *Գաւառի Հայ կղերին*՝ որ ստուգիւ կարեւոր դեր մը կատա-
րեց՝ խոհեմութեան ճամբէն երբեք չչեղեցնելու համար իր ժողովուրդը։ Ա-
մէն տեղ ա՛ն էր որ նոյն յարդորը կարդաց եւ շարունակեց մշակել (մանա-
ւանդ պաշտօնական շրջանակներու հետ) գոնէ երեւութապէս բարոյք յարա-

բերութիւններ՝ զորս խոհականութեան լաւագոյն միջոց կ'ենթադրէր, ակտիւ, աշխատասէր միամտօրէն: Հարկւրէն մին յիշեմք միայն եւ քառականամեակ: Այն օրերուն երբ զինահաւաքութիւնը կ'սկսէր՝ որ Ազէտին պայքարման ազդեանքն էր արդէն, Պափրացիք կը դժկամակէին զուխ ծռելու կառավարական այդ դաժան տնօրինութեան, երբ Հանիկի առաջնորդ Համագասպ վրդպէտք եղած լուրը կը զրկէր խեղճութիւն, այսինքն համակերպիլ օրէնքին: Եւ զիտեմք թէ ինչպէս ճշդակտր եղան Պափրացիք՝ իրենց ինքնապաշտպանութեան գործիքներուն յանձնումի վաղորդայնին: Գիտեմք նաեւ թէ «Ճերմակ կոտորած» ինչ սոսկումներէ անցան հերոս Զէյթունցիք, Սոյ կարողիկոսին համանման հրահանգին անսպով, իրենք թէ ի փրկութիւն կիլիկիոյ հանուր Հայութեան:

Աւելի՛ն կար: Որպէսզի մերոնց երեսին անցուցած ըլլար ապստամբի զիմակ մըն ալ, Թալէադի կառավարութիւնը՝ Պօլսէն վտարած մտաւորականներու գործընկերը կոտորեց եւ հին ու մին պատկերներ ու գրութիւններ ժողովելով՝ հատոր մը պատրաստեց, գայն ստուարացնելով արտասահմանի ազատ հայաքերքերէ մկրտումներով եւ խմբակարներով, զէնքերու եւ ռումբերու աշխարհի առասպելական հաւաքածոներով՝ զորս իբր թէ գրաւած ըլլար գաւառի Հայութեան տուններէն եւ քաղաքներէն: Ամբողջ «ճշգրիտ» մը կը կազմուէր ատուցմով, զըշխմանք բերան-բերնի լեցնող...: Այդ ամբաստանագիր-հատորին անունն էր «*Էրմէնի գոմիթէլէրին ամալ վէ Հայաթը Իրթիլալէտի*», քարգամաւած հայ եւ փրանսերէն լեզուներու ալ, որպէսզի ատուցմով ապացուցած ըլլար Հայութեան յեղափոխական գործունէութիւնը՝ քաղաքակիրթ աշխարհի, եւ արդարացուցած՝ սպանդի եւ տարագրութեան իր ռեփրները:

Տոամը կը շարունակուէր Անատօլի մէկ ծայրէն միւսը: Գաւառի Թուրքն, այլեւս ազատ՝ օրէնքի կապանքներէն, իր բնագոգները կը սրէր եւ կ'եղբայրանար իր սիրական քիւրտին հետ. եւ երկուքնին մէկ՝ կը դառնային սպայտներ գերփամփի ու տոփամփի: Եւրապայի գործունէութիւնը քափ կ'առնէր անլուր համեմատութեամբ, հնձելով օրօրոցի մանուկէն մինչեւ գաւառ ծերունին: Հայ Զարչարանի պատմութեան այդ կարմիր էջերուն մէջ յաւերժօրէն անանց եւ անմոռանց պիտի մնան մահատագնապ օրերը մահաւանդ՝ զոր ՀԱՅ ԿՂԵՐԸ, գերապայծառէն մինչեւ սարկաւազ, ապրեցաւ տաժանագին, նահատակուելէն քիչ առաջ նախատակած վիճակն ալ տեսնելով իր սուրբ կրօնին: Ոստիկաններու կողմէ անխնայ արջառաջիլի հարուած, բռնունց, կից, բուք ու մուր՝ հասարակ-տեղիք պատիժներն էին անոնց՝ որոնք տարագրութեան նամբուն վրայ փակեղ ու սքեմ չհանելու մեղքն էին գործած եւ իրենց անձին վրայ հրաւիրած քրիստոսամարտ աշխատակները, Նիկոմիդիայէն մինչեւ Իկոնիոն, հոնկէ մինչեւ հունը երկաթէ զիծին՝ Պօզանքի, ու մինչեւ Բաֆա եւ Տէր-Զօր: Այլուր, երբ խաչի նախապարհը չկար եւ Աստուծոյ տան պաշտօնէին կը վիճակուէր մտնել այն քաղաքներէն մէկը որ Տանկին կառուցած սեւ քանդակ է, անագորոյն ցականքներ կը հասնէին իրենց գերագոյն սաստկութեան. ներքան տաղել, եղունգ փետել, լինտեր խորտակել, մօրէ մերկ՝ գլխովայր կախել, մատներու պնդին փայտէ բռնել մխել, լանջոսկր գելուլ, աչք փորել, ռոտ պայտել եւ այլովքն հանդերձ: Դժոխային այդ որջերուն մէջ էր որ Հայ Կղերը քրտօրէն առարկայ դարձաւ պաշտօնի

վրայ գտնուող անուպայ եւ լեպեշտի հեքանոսներու կողմէ գործուած պժգալի փարուականութեանց: Այսպէս, օծեալ շուրքեր որ Յիսուսի անունը կ'արտաբերէին ցաւի նուպաներու պահուն՝ կղկղանքով ծեփուեցան, իրենց ցաւքած խմբը բրբելու համար փարչով մէզ մատուցուեցաւ, գլուխներ ընդ փարշ անուեցան եւ ալեփառ մօրուհներ գետիններն ալեցին. աղօթքի մրմունջներու եւ կողկողագին գոչերու խառնուեցան Արեւելցիի խենէշ լորուստներ, մինչ լուտամբ եւ յիշոց կ'աղղուէին անդուլ Քրիստոնէութեան հասցէին, եւ Աւետարան, խաչ ու նուիրական անօքներ անոնց աչքին առջեւ կը դառնային նշանակ զարշուակ ցոյցերու: Կարդացէ՛ք, օրինակի համար, հարկւրաւորներու մէջէն, ինձե՛-Սուի կտրին երէց՝ Տ. Աղամ Անջիկեանի գլխուն եկած փորձանքներուն եղերասարսուռ դրուագները, պակուցմամբ խելամտելու համար քէ ի՞նչ այլակերպ տանջանքներ կրնայ յղանալ եւ գործադրել եղեր քուրանեան մօղնէ երեսակայութիւնը *Հայ քահանայի* մը վրայ որ *բարեկիրթ, զեղանձն*, այլ մանաւանդ *երկասարդ* ըլլալու մեղքն ունէր: Ամէն անգամ որ վերյուշեմ այդ բազմաշարք երէցին բանտային կենաց անցքերը, «Վարք Սրբոց»ի գիրքէն Ռոմանոսի էջը կը բացուի աչքիս առջեւ. «կալ մնալ ի կապանս բանտի չարաչար լկանօք զամիսս բազումս, պնդեալ ի կռնեղս յերկոցունց ոտից ի հինգ տեղեաց»: Տ. Աղամ եւ իրեն բախտակից Պոլուի Տ. Եղիան, Պինկէօլի Տ. Յակոբը, Տիգրանակերտի Զլղատեան Հայր-սուրբը, Խարբերդի Տ. Վարդանը, Խուփսի Տ. Փառնակը, Աշվանի Տ. Յարութիւնը, Մալաթիոյ Տ. Մուշեղը, Գաղատիոյ Տ. Ասողիկը, Էփէրէի Տ. Մատթէոսը, Եւն. Եւն. ստոր պէս սուրբերը գլեցին անցան սակայն իրենց մահագին տաղտապումներով:

Իբրեւ քէ բաւ եւ շատ չնկատուէին ողջերուն փաշածները, եղան ուրեք ուրեք նորոգ հանգուցեալ եկեղեցականներ իսկ՝ որոնց գերեզմաններուն — լսեցէ՛ք — բորենիներ այցելեցին, եւ դուրս հանելով զանոնք իրենց դամբանի դանդիւղէն՝ առարկայ դարձուցին փառքնելի ցոյցերուն: Յիշեմք, այս դասակարգէն, Ակնայ նահապետ Տ. Յովհ. Դերձակեանը, Մշոյ Խարախանեան Սրբազանը, որոնց անդրշիրմի փունն իսկ շատ տեսան Քրիստոնէութեան ուխտեալ քշմամիները:

*

Մենք շա՛տ հեռու ենք հիմա այն դարերէն՝ ուր Քրիստոնեայ կոչուիլը համարժէք էր արիւն քափելու եւ Քրիստոնեաներ յաղթանակ տանողի ուրախութեամբ կը համակուէին մարտիրոսի մը համար: Կը տրտմինք խորապէս, տեսնելով որ Զուլումը գօրբէ է այրիացնել Հայաստանեայց եկեղեցին: Ո՛չ եւս են անոնք որ ա՛յնքան մանկիկ քաթխեցին աւագան եւ ա՛յնքան նաբօտ օրհնեցին: Ո՛չ եւս են անոնք որ հաւատին հուրը վառ պահեցին իրենց ծախսերուն սրտին մէջ: Ո՛չ եւս են անոնք որ Աստուծոյ Տաճարին սպասաւորելուն չափ նուիրական նկատեցին ծառայել Լուսաւորութեան Տաճարին, նոր սերունդը դաստիարակելով անընդհատ: Ո՛չ եւս են ալելուներն ամէն անոնց որոնք Անդաստան օրհնէփի առեն՝ իրենց ազգին Հայրապետութիւնը, քաղաւորութիւնը, պտղաբերութիւնն ու բնակեալ ժողովուրդը կը տարփողէին նըշանաւ ա՛յն խաչին՝ որուն իրացունէն շալկեցին յետոյ:

Յայտնի Սրբազաններու, Գերապայծառներու, Վարդապետներու, Վերապատուելիներու եւ Միանձնուհիներու շարքին կ'ողբանք ի սրտէ նալբանդ-

հան Տ. Կրօնիտսը, Տ. Արսէն Երկաթը, Տ. Յարութիւն Տէր-Մելիքեանը, Տ. Քաղաքատ Խարբուրդեանը, Տ. Արիստակէս Թիմուրեանը, Տ. Աշոտ Տէր-Մանուէլեանը, Տ. Ղեւոնդ Կէմինեանը, Տ. Քերովրէ Տէր-Սերովբեանը, Տ. Թէոփիլէ Օտապաշեանը, Տ. Յակոբ Զօպեանը, Տ. Յեսու վարդապետեանը, Տ. Մկրտիչ Գալիօնեանը, Տ. Մամբրէ Թեփիկեանը, Տ. Ներսէս վահանեանը, Տ. Կորիւն Երամեանը, Տ. Աշոտ Աւետեանը, եւ դեռ ա՛յնքան եղբրաբախտ երէցներ, մտովի լուսեղէն պսակներ աղեղելով անոնց զլուխներուն՝ որոնք չկրեցին երբեք փրկարար *սարբըր*, ոչ ալ ժամին տեղ ձամին ճանչցան՝ ողջ մնալու համար, այլ իրենց հօտին հետ պատարագութեան Յեղին մարտիրոսութեան քազինին վրայ, անաղարտ պահելով Հայ-Քրիստոնեայ անունին: Պիտի չդադրինք բնաւ սգալէ՝ այդ բոլորին կորուստները, ոչ ալ գիրենք երանելէ, վասնզի անոնք պատուաւոր մահուան մէջ տեսան եւ զգացին դէպ անմահութիւն հանող երկրածելոսին քաղցրութիւնը: Պիտի չդադրինք դարձեալ հիանալէ անոնց հոգիներուն արիւրեանը վրայ՝ որով անգոսնեցին ինչ որ կեղծ էր, ինչ որ պիղծ էր, եւ ճակատներին արիւնտ, անդամներին չարակոշկոն, քաղցին մինչեւ Գողգոթա: Տասնըհինգ դար առաջ, Տղմուտի ափերուն քով բանակող Հայորդիներուն մման, մեր նահատակ եկեղեցականներն ալ իրենց չարաչար մահուամբը կրկնած եղան. «Հաւասարեսցի մահ մեր ընդ մահ արդարոցն, եւ հեղումն արեան մերոյ ընդ արիւն սուրբ մարտիրոսացն, եւ հանեսցի Աստուած ի կամաւոր պատարագս, *մի՛ տացէ զեկեղեցի իւր ի ձեռն Հեթանոսաց*»:

*

Երեւ յարանուանութեանց պատկանող այդ վշտաչարչար Հայ Հոգեւորականներուն յիշատակին նուիրուած մատենան մըն է ներկայս, Պօլսէն սկսեալ նահանգ առ նահանգ դասաւորուած, Հայ բնակչութեան, բնաշխարհիկ տեղեաց, սրբավայրերու եւ վանուց մի առ մի ցուցակագրութեամբ, անհետացող յայտնի ազգայնաց եւ քաղաքաբններու յիշատակութեամբ, Հայ կարաւաններու ճապաղմանց մանրամասնութիւններով: Մեր հետազօտութեանց աղբիւր ունեցանք վերապրող տարագրեալներ, քերթեր, եղեռնապատում օտար հեղինակներ եւ գաւառի նորակազմ առաջնորդարաններ: Դառնութեան բաժակը ցմբուր ըմպող եւ հուսկ ուրեմն նահատակուող եկեղեցականներու հետ՝ զանց չենք ըրած նաեւ զանոնք որ իրենց Գողգոթան մագլիէլ վերջ վերապրող մնացին:

Աստանդական անվերջ դեգերումներով եւ քրքակցութիւններով ամէն ոօք ու նիւթ քաղելէ, ամփոփելէ եւ մաքուրի դնելէ ետք էր որ, 1921 տարուայ Յունուարին, Ս. Պատրիարք Հայրը մեզ յանձնեց ստուար քրքածըրար մը որ ծառայեց յիշեալ Հայ Հոգեւորականաց կենսագրական բաժինը հոխացնելու: Արդարեւ, դէպ մըն էր այդ ԿԵՆՍԱԳՐԱԳԻԻԻ Խորագիրը կրող տպեալ անջատ քերթիկներու որ *Թուրքիոյ Հայ քահանայից եւ կուսակրօն եկեղեցականաց ինքնակենսագրութիւնները կը պարունակէր*, 1914-ի սկիզբները զանազան քեմերու Առաջնորդարաններէ Պատրիարքարան ուղարկուած, *թէեւ ո՛չ ամբողջական*, վասնզի շատ մը քեմեր կը պակսէին այդ քրքածութիւն: Հարկ եղաւ մեզ՝ խնամով պրպտել մէն մի քուրք, Աղէտէն առաջ վախճանողներն ի բաց քոզուլ եւ նահատակներու տարիք, մականուն, կենցաղ եւ ձեռնադրութեանց քուական նշոյրորշիլ: Խորին յուզումով մըն էր որ քերթե-

ցինք զանոնք, որոնց իւրաքանչիւրին տակ բնագիր ստորագրութիւն ալ կար, եւ որոնցմէ ումանց լուսանցքին՝ Առաջնորդ հայրեր իրենց տպաւորութիւնները նօթագրած էին, բարացուցական յատկանիշեր մը վերբերելով. այսպէս, գոր օրինակ, «Հրեշտակի պէս մարդ մըն է», «հոսսումալից նորընծայ մ'է», «Կարող եւ զարգացեալ քահանայ մը», «հեղինակ երէց մը», «Գիւղին վարժապետին գրել տուած է իր կենսագրականը» եւլն.։ Իր անունը դողդոջ մատենելով ծամածուռ գրած՝ գերեզմանին մօտեցող քահանայէն սկսեալ մինչեւ դեռատի արեղան, անձնիւր ոք իր կեանքը պատկերացուցեր էր հող, աշխարհականութեան խոնարհ դիրքի ելեւէջներէն մինչեւ Կոչում, որը ջուլհակ, մշակ, հիւսն կամ դարբին, որը դպիր, ժամկոչ, գիւղի վարժապետ կամ որբացեալ պանդուխտ ուսանող ի Պօլիս, բոլորովին անգէտ՝ որ այդ քուլըքը լեցնելէն տարի մը վերջ իրեն կը սպասէր դէպի Նոր Գողգոթա առաջնորդող ահաւոր խաչակրութիւն մը՝ գոր երբեք ապրած ըլլայ մարդ աշխարհի վրայ։ Իրենց դամբանականներն էին այդ գրուածքները, գորս վերծանած պահուս՝ կը համակուէի երբեմն անվերապահ կարեկցութեամբ, երբեմն ալ հիախանդ ակնածանօք, երբ հանդիպէի մանաւանդ սա տեսակ տողերու. «95ի Դէպքին բանտ պառկած եմ», «Յարդ չեմ դադրեցուած եկեղեցական պաշտօնէ, ոչ ալ ամբաստանուած. Աստուծով մինչեւ մահս պիտի ընքանամ այդ ուղղութեամբ»։ Եւ ընքացան իրենց նահատակութեամբը յօրինելով նոր *Վարդ Սրբոց* մը։ «Տո՛ւր մեզ, Տէ՛ր, այսուհետեւ սրբել որպէս զոսկի ի հուր, եթէ ի նեղութիւնս եւ եթէ ի կրքութիւնս ամենափորձ անցից կենցաղայս»։

Մարդախոշոշ նիւաղներու ոտիցը ներքեւ քալքալելով, իրենց հաւատքը երբեք չուրացող եւ վիզերնին յօժարակամ տապարի տակ կամ չուանի մէջ դնող, եւ կամ կուրծքերնին՝ արձակուող գնդակներու պահուն անվեհեր բաց՝ այդ անձնիւր Հովիւները, բարէ՛, գերեզման իսկ չունեցան իրենց ոսկորներուն համար։ Թուղթէ այս յուշարձանը գէթ անշէջ պահէր անոնց սրբազնասուրբ յիշատակը՝ վերապրող Հայոց սիրտերուն մէջ։

ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ։

ԹԷՈՂԻԿ

Սկիւտար, 29 Ապրիլ 1921

Աւագ Ուրբաթ

1. — ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ս Ե Ի Ա Մ Պ Ե Ր

Պաշտաններու կախէն ետք, Եւրոպա հաստատուած Պօղոս Նուպար մէկ կողմէն, Կոստասանայ ու Թրքասանայ իշխանութիւնք միւս կողմէն, նաեւ ազգային գանձարան կուսակցութիւններ փութացին ձեռք առնել Լալիական Նահանգներու բարենորոգմանց յաւիտենական հարցը՝ որ Խրիմեան, Վարժապետեան եւ Իզմիրեան Պատրիարքաց օրերէն ի վեր զո՛ւր ծեծուած էր, պատիւի, ինչքի ու կեանքի ապահովութեան ամենատարրական պահանջներով, եւ դատուի Լալիական շարունակուած էր բոլորել անդո՛՛՛՛ն տարիներ՝ նո՛յն հարցին յուժման ակնդէտ մինչ Սուլթան Լամիտ Կաջողէր միշտ ամլութեան դատապարտել ամենէն նպաստաւոր առիթներն իսկ, եւ մինչ՝ անոր յաջորդ «Իթիթհատ-Թէրազըր» ստակալի դիւանագիտութիւնը կ'սկսէր դործել, իր հայաջինջ քաղաքականութեան նախափորձը տալով 1900ի գարնան՝ Կիլիկիան Եղեռնով:

Եւրոպա այս անգամ կը թուէր լրջօրէն վերաբերուիլ Լալիական Լարցով, երբ անոր գործադրութիւնը կը պարտադրէր պատերազմէն պարտալ թուրք կառավարութեան՝ Եւրոպացի չէզոք պաշտօնատարներու հակակշիռին տակ: Կ'ընտրուին Զօֆ եւ Վէսթֆէլէնկ պէյերը, որոնցմէ վերջինը հազար թէ Տիգրանակերտ մեկնած՝ կ'առիպուի ետ դառնալ, պայթող պատերազմին հետեւեօք:

Իթիթհատի Կեդրոնը փոփոխած է արդէն՝ դաւառական լիճակաց օտար հակակշիռի ենթարկումին ի տես, եւ պարագլուխներէն երկու Տօթթոններ՝ Նազրմ եւ Պէհաէտտին կ'սկսին որոնել ծրագիրը Լալիական Լարցին լուծման՝ Լայոց բնաջնջումով, մանաւանդ որ ծագող ահեղ պատերազմը կարող էր մտցնել մեծ յեղաշրջումներ աշխարհի անցուղարձերուն մէջ, եւ պատահապատութեան լայն դետին մը կը պատրաստէր յանկարծ՝ նոր ծրագրին ամարգել գործադրութեանը համար: Ո՞չ ապաքէն Քրիստոնեայ Լայուն բարեկամ դեսպաններ մեկնած էին մայրաքաղաքէն, Թուրքին գլխակից Գերմաներն ալ դանազան ամեւելուկ նկատումներով դարկ կու տար այդ դադափարին. իսկ պատերազմին դեռ եւս չմտնակցող Ամերիկայի Պօլսոյ դեսպան Մըր. Մօրկընթաու մինակը չէր կարող թուամբ մնալ հուժկու հոտանքին ընդդէմ, թէեւ իր եւ իր տիկնոջ ներկայութիւնը նախախնամութիւն մը եղաւ Պօլսահայ ժողովուրդին համար, մինչեւ իրենց մեկնումը: Նոյնպէս Պապական Նուերակ Մօնա Տօլէի հնարաւոր բոլոր ջանքերը թափեց՝ լիճեցնելու ձգտումով 1918ի գարնան կրկին սաղմնուող Իք-իհատի ծրագիրը՝ Պօլսահայոց ամբողջական տեղահանութեան մասին, տարբեր խնդիր թէ այդ քանքերը ո՛չ մէկ կշիռ կը ներկայացնէին Թուրք դիւանագիտութեան առջեւ:

1914ի աշնանալերջին՝ Սթանպօլի հօրիզոնը կ'սկսէր մթաղնիլ առաւել քան երբեք: Զօկու. 1ին կայսերական իրաւէ մը Քարիթիւլախօնները կը ջնջէր, եւ Յոթի՛՛՛՛ն մղկիթը ձիւհատի բնթերցումը տեղի կ'ունենար յոդնախառն ամբօխի մը ներկայութեան, որ նոյն հրապարակը հսկայ «միթիքնկ» մը կատարելէ վերջ՝ դրօշներով թափօր կը կազմէր անդր եւ այսր, կամուրջեան պողոտաներուն վրայ, անուր հայհուճներով, որոնց միակ յանկերդն էր

«Գա՛հը օյսունյար», հուսկ ուրեմն Հայու մը հաստատութեան՝ Թօղաթլեանի Հենքէն ներս յարձակում գործելով եւ ամէն ինչ ջարդ ու փշուր ընելով, մինչ միւսն ոյն օրը Սան Սթեֆանօ՝ թնդանօթը վար կ'առնէր Կալաթարիայի մօտ-քօֆեան յիշատակարանը, որուն տակ աճիւնները պահուած էին 1877ի պատերազմին ինկող Ռուս ռազմիկներուն: Եւ դեռ ի՛նչ վանտալականութիւններ:

Առաջին ահագանգն էր այս որ կը հնչէր՝ օտար պաշտպանութենէ այլ եւս զրկուած Հայոց ականջին: Պատերազմին յարուցած տաղանայները կարծես մոռցած, իթթիհատականք իրենց բոլոր ոյժերը կը ժողվէին՝ զիշեր ցոբէկ զարբնելով նոր հնարքներ, Հայութեան անճիտութիւն ի սպաս:

Ու կ'սկսի զաղափարասփիւս խօյ գործունէութիւն մը՝ մեծ մասամբ Սէլանիկցիներէ եւ ծայրայեղ ազդայնամոլներէ կազմուած խումբէ մը, վաղուց մտած Union et Progresի զարշածուփ գրօշին տակ: Շաքիր դաւառ մեկնած է արդէն՝ միտքերը հասունցնելու, մինչ ասդին կը սաղմոնէր «Թէշթիլ-լաթը Մախուսէ՛ն» որ ո՛չ այլ ինչ էր բայց եթէ պատրաստութիւն հրոսախումբերու՝ անդամակցութեամբ մութ անցեալ ունեցող արիւնկալ «Ֆէտա-լի»ներու: Այդ վոհմակին պատասխանատուններն էին կառավարական պաշտօնատարներ, եւ անպատասխանատու՝ իթթիհատի կազաղը:

Ու զիրի կ'առնուի ահաւոր հրահանգը որ հետզհետէ կը հաղորդուի դաւառական ամէն անկին: Ամբոխավար քարոզները կը շարունակուին Չարածողմներու կողմէ, իրենց կեղբոնատեղի ունենալով քաղաքներու անխուսափելի «քլիւպ»ները, նոյնիսկ մզկիթները: Բնազդներ կը զրգուին եւ «պաշրպօղուք»ներ կը մօնեն նոյն գրօշին տակ: Աղօթատեղիներու բակերուն մէջ, չուկան, տուններին, սրճարանի անկիւններ, ամենուրե՛ք լսած են վերին պատգամը, հոչակումը ձիհատին, այսինքն պարզումը Մարգարէին Ս. Դրօշին՝ որ կը տրամադրէր անպայման քալել անհաւատներուն, իմա՛ Հայ Քրիստոնեաներուն դէմ, ի հարկին հաւատափոխ կամ կեցագրաւ ընելով զանոնք:

Հայատեացիներու այս ջոխրին գլխաւոր բարորանքն էր, Հայոց վրայ ի գործ գրուած խժգժութեանց առթիւ, թէ Տաճկահայը նշկահած է կառավարութեան դէմ. եւ այս զրպարտութեան ապացոյց կը ծառայէր կարծեցեալ ապստամբութիւնը Վանի, մինչդեռ տեղւոյն ժողովուրդը՝ կուսակալ ձէվ-տէթի սկսած հալածանքէն վերջ՝ դէպքերու բնական բերումով զիմած էր ինքնապաշտպանութեան, չմեռնելու՝ համար պարգապէս:

Ուրիշ բարուրանք, նոյնքան փցուն ու մտացածին, թէ Ռուսիոյ դէմ գուպարող Օսմ. բանակին նահանջի դիծը վտանգի տակ էր Հայ Քրօմիթէ-ճի»ներէ եւ թէ երկրին բոլոր սահմաններուն վրայ յեղափոխական շարժում մը կար. եւ այս ամէնը (զարմանալի եւ անիմանալի՝ մտայնութիւն), տարիներէ հետէ հարստահարեալ իրաւազուրկ ժողովուրդի՛ մը կողմէ՝ որ նոյնիսկ չունէր բաւարար զէնք՝ վտանգի պահուն իր գոյութիւնը փրկելու համար: Նկատելի գլխաւոր պարագայ մըն է մանաւանդ Սարը Գամիշի 1915 տարուայ Յունկարեան պարտութիւնը, երբ Թուրքը երկու բանակ կը կորսնցնէր հօն, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար որ ե՛ւս առաւել պրկուին արդէն լարուած տրամազ-բութիւնները:

ՊՕԼԻՍԻ ԱՔՍՈՐՆԵՐԸ

Ամէն բանէ առաջ, սեւ ծրագիրը յաջողապէս գլուխ հանելու լուսա-
դոյն միջոց՝ բնաջնջումն էր Պոլսահայ մտաւորականաց, որպէսզի պատահա-
կան խլրտումներ տեղի չունենային բնաւ եւ Կեդրոնը Գաւառէն զատուէր
միանգամ ընդմիջտ, որով՝ Անատոլիոյ հեռաւոր անկիւններուն մէջ ապրող
Հայութիւնը մնար անգլուխ եւ անառաջնորդ, զայիւր փորձանքներու հանդէպ՝
ոչխարի համակերպութիւն ունենալով իրեն բաժին:

Այդպէ՛ս ալ եղաւ 11/24 Ապրիլ 1915ին:

Կիրակին կարմիր էր ըստ հայկական օրացոյցի՝ այդ առաւօտը երբ կը
լուսնար: Այդ կարմիրը եղերականօրէն պիտի զուգորդուէր Հայ Ազգին ճա-
կատագրին: Կանուխէն սարսափի մատնուած էր Պոլսահայ բնակչութիւնն
ամբողջ: Շարաթ դիչերունէ, ամէն արուարձանի Հայութիւն զոհերու իր
բաժինը տուած էր: Կէս դիչերանց, զրեթէ միւլենոյն ժամուն, իրենց տունե-
րէն ժողովրւած էին եկեղեցականներ ու մտաւորականներ, զբաղէտ, երեսփո-
խոն, բժիշկ, փաստաբան, հրապարակագիր, ուսուցիչ, ազգային դործիչ,
նաեւ զանազան միութիւններու՝ կառավարութենէ վաւերացեալ ներկայա-
ցուցիչներ, համախումբ 270 հոգի՝ որոնք տարուեր էին նախ «Էմնիէթ ու-
մումիէ», հոնկէ ալ կեդրոնական բանտ, ուր զիչեր մը միայն ի զիպահօջ
մնալէ վերջ՝ զարձեալ զիչերանց առաջնորդուեր էին Սիրքէճիի նաւամա-
տոյցը, յետոյ շողենաւով փոխադրուեր՝ Հայտար Փաշայի կայարանը: Հոն,
մասնաւոր կառախումբ մը կ'սպասէր շոգիի վրայ:

Երկօրեայ ուղևորութենէ մը վերջ, բոլորն ալ կ'իջևցուն Սինճանքէօյ՝
ուրկէ կառքերով եւ ոստիկաններու հսկողութեան տակ կը տարուին, 84 հո-
գին Այաշ, մնացեալներն ալ Գաղատիոյ ճամբով Չանղըրի: Բացի մէկ քանի-
ներէ (որոնք յաշս կառավարութեան նուազ «վտանգաւոր» նկատուելուն՝
փոխադրուեցան ալլուր, նաեւ անոնցմէ՝ որոնք ազդու եւ արագ զիմումներու
չնորհի հայրենադարձ ըլլալու բախտաւորութիւնն ունեցան), մնացեալնե-
րուն փնտրուեցաւ մահերուն ամենէն անգութներովը վերջացնել կեանքե-
րին, լեռներու վրայ եւ ձորերու մէջ, անանուն եւ ամայի վայրեր, իրենց
տարադրութենէն բանի մը ամիս յետոյ:

Գիրքիս բնոյթը չներկայով մի առ մի կենսադրել այդ աշխարհական զո-
հերն իրենց նահատակութեան մանրամասնութիւններով, կը բաւականանանք
իրենցմէ զլիաւորներուն յիշատակութեամբ. — Գրագէտ-հրապարակագիր՝
Պաթակ, Ակնունի, Ռ. Զարդարեան, Տ. Քէլէկեան, Սիւմանթօ, Վարուժան,
Հրանդ, Ս. Բիւրատ, Ս. Մինասեան, Արտ. Յարութիւնեան, Բ. Շահպաղ, Լ.
Լարենց, Փայլակ, Զէօկիւրեան եղբարք, Գ. Բարսեղեան, Բանադող, Է.
Սուդիկեան, Պօր. Տիւրունի, Ա. Տորեան, Գ. Էսայեան, Մ. Թապաղեան, Գ.
Հիւրմիւղ, Գ. Տիրացուեան, Յ. Թերզեան, Պետիկ, Հ. Համբարձումեան,
Շ. Քրիսեան: Բժիշկ-գրագէտ՝ Ն. Տաղաւարեան, Ռ. Սեւակ, Կ. Փաշայեան:
Բժիշկ՝ Ս. Միսքեան, Լ. Պարտիդպանեան: Փաստաբան-գրագէտ՝ Գ. Զօհ-
րապ, Յ. Շահրիկեան, Ա. Գասպարեան, Ա. Տ. Մաթթէոսեան: Փաստաբան՝
Տ. Երկանեան, Մ. Գունտաղճեան, Գ. Արմունի, Պ. Դանիէլեան: Ազգ. ու
կրթ. գործիչ՝ Հ. Պոյաճեան, Վարդգէս, Մարգարտ, Յ. Ճանկիւլեան, Ե. Զա-
փուլեան, Յ. Գմբէթեան, Շահպաղ, Ս. Բարսեղեան, Ս. Սուին, Յ. Բարսեղ-

Լան, Խ. Խտարէճեան, Հրաչ, Ա. Շահէն, Ն. Փափաղեան, Ն. Ջաքարեան, Թորգոմ, Ա. Հայրիկեան, Տ. Աշխարունի, Արծրունի, Ս. Նորատունկեան, Մ. Հայկազն, Ե. Պէյաղեան, Գ. Հիւսեան, Վ. Արապեան, Լ. Աղապապեան, Ն. Շահնուր, Սարօ, Վ. Քէհեանեան, Բ. Ֆէրուխան, Մ. Փիտեան, Տ. Պաղտիկեան: Առեւտրական՝ Բոստոմ, Վ. Սամուէլօֆ, Կ. Բէյիսեան, Ա. Խաղթաղեան, Պ. Գալֆաեան, Թ. Մենձիկեան, Ա. Ճամպաղ, Օննիկեանք, Գ. Թէրճիմանեան, Լ. Շաշեան, Պ. Գալֆաեան, Մ. Ստեփանեան, Գ. Չուհաճեան, Կ. Պէյլիքճեան և լւն. և լւն.: Դերասան՝ Ե. Շահէն:

Ստորեւ կը տրուենք եկեղեցական դասուն պատկանողները, վերապահողներն անջատելով վախճանողներէն:

Կոմիտաս վրդ. Սողոմոնեան.— Ծնած է 1869ին, Քէօթահա. նախնական կրթութիւնը ստացած հոն և Պրուսա: 1881ին կը զրկուի էջմիածին: Տեղւոյն Գէորգեան ձեմարանէն ուսումնաւարտ կ'ելլէ 1890ին և կը հետեւի մասնագիտական ուսմանը՝ զորս կը լրացնէ 93ին ու նոյն տարին վարդապետ կը ձեռնադրուի Մկրտիչ Կաթողիկոսէ, ձեմարանի երաժշտական ուսուցիչ նշանակուելով: 96ին կը մեկնի Պեռլին և 3 տարիէն կը կատարելագործէ երաժշտական ուսումը: 1899ին դարձապես կը կարգուի Մայր Աթոռոյ և երաժշտ. ուսուցիչ ձեմարանի: Երկար տարիներ կը շրջի Ռուսիա, Եւրոպա և Թուրքիա, ծանօթացնելով Հայ եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտութիւնը, դասախօսութիւններ ընելով և իր մարդած երկսեռ Երդախումբերուն հետ փայլուն համերգներ տալով: Ունի շարք մը տղեալ և անտիպ աշխատութիւններ և գիտական ուսումնասիրութիւններ:

Կոմիտաս վրդ. Հայ ժողովրդական երգերը քաղելով Հայաստանցիներու բերնէն՝ դաշնակած և վերակենդանացուցած է զանոնք եւրոպական մեթոտով: Այդ երգերուն և համերգներուն ի լուր, Հայութիւնն ինքզինքն աւելի Հայ զգաց, և ճանչցաւ թէ անոնց հեղինակը մէկն էր ազգային գիտակցութեան դարձումին ազդակներէն: Աղէտէն տարի մը առաջ Փարիզ կը դառնուէր, երբ հոն դուժարուեցաւ «Երաժշտական Միջազգային Համաժողով»՝ որուն Հայ Ազգն այ մասնակցեցաւ յանձնին Կոմիտաս վրդ. ի որ կատարեց երկու դասախօսութիւն. 1. Հայ եկեղեցական հին խաղերը, 2. Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը: Նախադաս-ուսուցչապետ Լուի Լալուայի խնդրանքով՝ անիկա պատրաստեց Հայ երաժշտական Տաղաչափութեան և Ամանակի կազմութեան վրայ ուսումնասիրութիւն մըն այ, որ խոր հիացումով ունկրնդուեցաւ օտարազգի վարպետներէ:

Ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի բարեխօսութեամբ հաղիւ կարելի եղաւ զինքը վերադարձնել Չանդըրբի իր աքսորաւայրէն: Բարեկամաց և աշակերտներու տեսութենէն զրեթէ զուրկ, Կոմիտաս վրդ. պատերազմի ընթացքին ապրեցաւ Բերալի իր մենարանը, պարապելով իր մասնագիտութեամբ, առանց կարենալու սակայն միտքէն փանել կրկին աքսորուելու մրդճաւանջը որ հուսկ ուրեմն ընկճեց զինք: Խելադար և թշուառ վիճակի մէջ մնաց Շիշլիի Լաֆէ հիւանդանոցը, մինչեւ որ համակիրներ Զինադադարէն յետոյ փոխադրեցին զինք Փարիզ: Խնամածու բժիշկներ ամառս որ թերահաւատ են զեւ իր ապաքինման մասին: Այսպէ՛ս ահա տապալեցաւ Հայ երաժշտութեան վերակենդանացուցիչ՝ այս հոյակապ վարպետը Թուրք բռնակալութեան սեւ թաթերուն տակ:

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալագեան.— Ծն. 1878ին Եւդոկիա, աշխարհական անուամբ Գրիգոր: Վեց տարեկանին Պօլիս գալով՝ նրան. կրթութիւնը կ'ստանայ թաղային դպրոցներու մէջ, 86ին կը մտնէ Կարնոյ Սանատարեանը, շրջանաւարտ էլլելով հոնկէ 94ին: Կը մեկնի Գերմանիա, արհեստագիտական Technikumներու մէջ հետեւելով մեքենագիտութեան եւ ելեկտրագիտութեան: Երբ Հայկ. Կոտորածները կ'սկսէին, կ'ուխտէ նուիրուիլ աղղին, մտնելով կուսակրօն եկեղեցականութեան մէջ, իրր խոհեմագոյն միջոց՝ հալածանքէ դէրժ մնալու(!): Կը դառնայ Պօլիս եւ կը քաշուի Արմաշու Դպրեմանքը 1899 Սոցատսին, սարկաւազ ձեռնադրուելով Դուբեան Ս.է եւ ստանձնելով դերմաներէնի դաստանդութիւնը: 905ին վարդապետ կը ձեռնադրուի նոյն վանահայրէն եւ պահ մը քարոզչութիւնը կ'ընէ Գուգիունճրդի: Կը կոշուի Պիլէ-ճեքի, տարի մը ետք ալ Գասթէմօնիի առաջնորդական տեղապահութեան, ժինչեւ անձնական քարտուղարութեան պաշտօնը Մաղաթիա Ս. Պատրիարքի մօտ: Կաթողիկոսական ընտրութեանց առթիւ իրը պատգամաւոր կը մեկնի Էջմիածին, ոյժ տալով Իգմիրլեան Ս.ի քանտիտայութեան, ապա միասին կը մեկնի Ռուսիա, «Բիւզանդիոն»ի մէջ նկարագրելով հայրապետական այդ ուղեւորութիւնը «Հիւսիսային Ուղեւոր» եւ «Հրայր» ծածկանուններով: 910ին կը զրկուի Տրապիզոն՝ կուսակցական կոիւնքը հարթելու համար, այնուհետեւ Կարին՝ Սանատարեանը Սերաստիա փոխադրելու: Ազգ. երեսփոխան, անդամ Կրօն. Ժողովի, Դպրեմանուց խնամակալութեան եւ Իգմիրլեանց դրրական Յանձնաժողովի. վարած է նաեւ ազգ. զրադարանի մատենադարանայեւտի պաշտօնը: Պալքանեան պատերազմին երբ Հայկ. Հարցն արծարծւելու վրայ էր Պատրիարքարանի մէջ, ընդհանուր քարտուղար կը կարգուի կազմուած «Ապահովութեան Յանձնաժողով»ին, մանաւանդ այդ պաշտօնովը փուշ մը դառնալով կառավարութեան աչքին: 913ին կը մեկնի Պեռլին՝ համալսարանական ուսումը կատարելագործելու, երբ համաշխարհիկ պատերազմը կը ծագի եւ կ'ստիպուի Պօլիս դառնալ:

Աքսորուած է Չանդրբի եւ հոգեւորապէս միխթարած հէք Վարուժանն ու Սեւակը, որոնք «հողոյ անմահութեան» վրայ ճառել կը խնդրէին իրմէ՝ վախճանին նախատեսելով: Ամիսներ հոն կղզիացեալ ապրելէ վերջ՝ բնիկ ամբողջ Հայութեան հետ ճամբայ հանուած է դէպի Տէր-Չօր, նոյն կալաւանին խոռնուած՝ վտարանդի շրջելով Զօրում, Եօզդատ, Կեսարիա, Հաճըն, Կարս Փաղար, Օսմանիէ եւ Իսլահիէ, յաճախ մահը դիմագրաւելով, մինչեւ իր փախուստը, սքեմ ու փակեղ մէկզի թողած (այս վերջինն Ալիս զետ նետած ի Զօրում), Ամանոսի կողմերէն դէպի Պէլլէմէտիկ՝ ուր պաշտօնի կոշուած է Ռօզնթալ ապա Պ. Գրիգորեան ծածկանուններով եւ ուրկէ զիշերանց խոյս տուած է կրկին, հետապնդումի մը հետեւանօք: Բաւական առտէն Ատանա՝ Տքթ. Վարդապետեանի տունը ծուարած ապրելէ վերջ, յաջողած է զերման սպայի տարադով Պօլիս մտնել պատերազմը դեռ չաւարտած, այնուհետեւ անցնիլ Փարիզ եւ իր անձնական տպարանը հիմնել հոն, վարելով «Այդ» շարաթաթերթի խմբագրութիւնը: — Երկերը. «Անիի Աւերակները» տպուած, եւ «Հայ Գողգոթա» որ Աղէտի տարիներուն նկարագրական է 409 էջ՝ ի մօտոյ յոյս բնծայելի: Այժմ Մանչեսթրը:

Յովհան Ծ. Վրդ. Կարապետեան.— Ծն. 22 Յնս. 1888ին Պրուսա, որդի՝ Աւետարանական Հայոց հովիւ Պատ. Տիգրան-Ղալարոս Կարապետեանի,

աշխարհական անուամբ Ներսէս-Յովհաննէս: Նին. կրթութիւնը կ'ստանայ անդ և Պարտիզակ: 1905ին Ռ. Գօլէճ մտնելով՝ 5 տարի վերջ ընթացաւ արտ կ'ըլլայ. յետոյ կ'ուղևորի Ամերիկա, ուսումը կատարելագործելու: Տարի մը Հարթֆօրտի, երկու տարի ալ «Եունիոն» (Ն. Եօրք) աստուածաբանական ճեմարաններուն կ'աշակերտէ և վերջինէն B. D. վկայականը կ'ստանայ, նաև Գօլոմպիա համալսարանի մէջ մասնաւոր դասընթացքի հետեւելով՝ պրոֆեսոր կ'ելլէ M. A. վկայականով: Նոյն միջոցին կը վարէ քարտուղարութիւնը Հայկ. Միութեան Կեդրոնական մարմնոյն: Այնուհետև ազգին ծառայելու եռանդովը բորբոքուն, կ'ուխտէ կուսակրօն մնալ և 1914ի զարնան Նոր Աշխարհէն կը հեռանայ դէպ Այրարատ: Յունիս 16ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Բագարատ Եպս. Վարդապետանէ յիշմիածին՝ ուրկէ Պօլիս անցնելով, նոյն տարւոյ Օգոստ. 27ին քարոզիչ կը կարգուի Կէտիկ-Փաշայի, միաժամանակ ստանձնելով Ս. Պատրիարք Հօր անձնական քարտուղարութիւնը:

Երիտասարդ, աշխոյժ, ուսումնական, օժտուած բեմբասացի կարողութեամբ (աւելցուցէք Պատրիարքարանի շրջանակին մէջ գտնուողի իր հանգամանքն ալ), ուստի բնական էր որ զինքն ալ նետէին Հայ մտաւորականներու աքսորախումբին մէջ: Աւելի քան եօթ ամիս՝ նփռէի զժողակ կեանք մը կը բոլորէ Չանդըրիի մէջ, աշխարհական ա'յնքան ազգակիցներու նման, և Գրիգորիոս վարդապետի հետ կը փնայ կորով ներշնչել բոլորին, ոտրափի այդ անմոռանալի օրերուն, երբ օրը կը լսանաւ՝ «բարի»ն հեար չրերելով և իրենց շարքերէն շատեր կը բռնէին Անճանթի ճամբան: — Բախտակից Ֆէրիքէօյի Տ. Վարդանի, փաստարան Գ. Չերազի և զրազէտ ուսուցիչ Մ. Շամտանճեանի, որոնք 1915ի ձմեռամուտին հեռացան Չանդըրիէ և հաստատուեցան Ուշազ, մինչև Զինադարի կնքում հոն անցունելով նփռէի 3 սեւ տարիներ, և որոնց հետ Յովհան վարդապետ հայրենադարձ եղաւ, արժանանալով փառաւոր ընդունելութեան մը՝ իր թաղին ժողովուրդէն: Քարոզիչ Կէտիկ-Փաշայի և Պալաթու, անդամ Կրօն. Ժողովի, 20 Յիւ. 1919էն մինչև 5 Օգոստ. 1920 առաջն. տեղապահ Իզմիր, ծայրագնութեան աստիճան ստացած Զաւէն Ս. Պատրիարքէ: 8 Յիւլ. 1921ին կը մեկնի Ամերիկա. այժմ հովիւ Ն. Եօրքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ: Իր տեսլականն է Հայաստ. եկեղեցւոյ ամենակենսունակ մէկ պէտքը լրացնել — զարգացնալ և ժամանակին ուղւոյն համաձայն պատրաստուած պաշտօնէութիւն մը հասցընել, որուն համար ուխտած է աշխատիլ:

(Շար. 1)